

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kanttekeningen bij de actualiteit van de politieke filosofie

Charmant, J.N.M.

Citation

Charmant, J. N. M. (1982). Kanttekeningen bij de actualiteit van de politieke filosofie. *Acta Politica*, 17: 1982(2), 275-283. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452263>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452263>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

29. Hakvoort, op. cit.: 20.
 30. Hakvoort, op. cit.: 25.
 31. Hakvoort, op. cit.: 43.
 32. Hakvoort, op. cit.: 32.
 33. Hakvoort, op. cit.: 44-45.
 34. Hakvoort, op. cit.: 115.
 35. Fluttert, P. H. M., Wat is een response van 80% waard?, in: *Sociologische Gids*, 27, 2: 160-165.
 36. Hakvoort, op. cit.: 43.
 37. Hoogerwerf, A., J. A. M. Maarse, Het overheidsbeleid en zijn effecten, in: Andeweg, R. B., A. Hoogerwerf, J. J. A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1981: 290.

* Met dank aan Anton Brand en Arda Derksen.

Literatuur

Kanttekeningen bij de actualiteit van politieke filosofie

door J. N. M. Charmant

Onlangs verscheen onder de titel *Actualiteit van Politieke Filosofie* een aantal beschouwingen over een selectie uit de 'enduring questions of politics'.¹ De redacteuren, Lehning en Van Schendelen, plaatsen het boek in het kader van de internationaal te constateren opbloei in de belangstelling voor politieke filosofie – een belangstelling die niet op de eerste plaats wetenschapshistorisch geïnspireerd is, maar vooral de relevantie van politieke filosofie voor eigentijdse politieke vraagstukken als uitgangspunt heeft.

Actualiteit van Politieke Filosofie (verder aangeduid als APF) beoogt de belangstelling voor politiek-filosofische vraagstukken onder Nederlandse beoefenaars van de politieke wetenschap te stimuleren. Het doel is te enthousiasmeren; het boek wordt nadrukkelijk gepresenteerd als een eerste aanzet, waarin het ontwikkelen van juiste vraagstellingen de voorrang had boven het geven van min of meer definitieve antwoorden. Deze bescheidenheid neemt echter niet weg, dat de opzet van APF in de kern zeer ambitieus mag heten. Het gaat er uiteindelijk om, politieke filosofie een praktische waarde te geven voor de dagelijkse politiek, door middel van het ontwikkelen van een vraagstelling, waarin normatieve en empirische inzichten zijn verdisconteerd.

Omdat APF mij geënthousiasmeerd heeft en omdat ik hoop, dat het niet bij deze eerste aanzet zal blijven, wil ik naar aanleiding van en geïnspireerd door APF een aantal kanttekeningen maken, die het bestek van een reguliere boekbespreking te buiten gaan. Ik zal mij in die kanttekeningen hoofdzakelijk bepalen tot de opzet van APF en de filosofie daarachter en de concrete uitwerking van die opzet in de aan specifieke politieke concepten gewijde hoofdstukken alleen in de vorm van voorbeelden aan de orde stellen.

In APF worden drie typen denken over politiek onderscheiden, corresponderend met drie vormen van politieke theorie: empirische, normatieve en positieve theorie. Het gaat hierbij om een analytisch onderscheid; de bijpassende vraagstellingen worden in de praktijk van het politieke denken vaak naast en door elkaar aangetroffen. Met name traditionele politieke filosofieën, geformuleerd vóór de wetenschaps-filosofische scheiding van waarden en feiten, worden in APF beschouwd als theorieën, waarin elementen van

alle drie de typen denken over politiek kunnen worden aangetroffen.

Politieke filosofie wordt omschreven als '(...) het denken over de politieke praktijk, over normen ten aanzien van die praktijk, en over de kloof of spanning ertussen' (APF, p. 2). APF houdt zich, met uitzondering van het afsluitende hoofdstuk van Lehning, niet met de wetenschaps-filosofische kloof tussen 'zijn' en 'behoren' bezig, maar met de politiek-filosofische kloof ertussen. Politieke normen zijn tevens politieke feiten, die hun invloed kunnen doen gelden op de politieke werkelijkheid en die op hun beurt beïnvloed worden door die politieke werkelijkheid. Deze wisselwerking tussen norm en praktijk betekent niet, dat de spanning tussen norm en praktijk is opgeheven. Het betekent volgens de medewerkers aan APF wel, dat de politiek-filosofische kloof tussen normen en praktijken in principe te verkleinen is, door politieke normen op grond van empirische inzichten te herformuleren en/of door politieke praktijken meer in overeenstemming te brengen met politieke normen.

De vraag naar de actualiteit van politieke filosofie wordt nader toegespitst op drie aspecten: de actualiteits-, realiteits- en toepassingswaarde van uitspraken van 'Plato tot Mao'. Bij actualiteitswaarde gaat het om de vraag, in hoeverre de concepten, probleemstellingen en de uitspraken van politieke denkers uit het verre en meer nabije verleden nog actueel zijn. Bij realiteitswaarde richt de aandacht zich op de mate waarin die uitspraken van normatieve denkers steun vinden in resultaten van modern empirisch onderzoek. Bij toepassingswaarde gaat het om de conclusies, die uit de confrontatie van normatieve en empirische inzichten getrokken kunnen worden ten aanzien van de mogelijkheden om de kloof tussen norm en praktijk te verkleinen.

In APF wordt niet meer nagestreefd dan een exemplarische presentatie van normatieve en empirische inzichten en tentatieve gevolgtrekkingen uit de confrontatie daartussen. Voorbeelden zijn van redactiewege beperkt tot de hoofdperiodes Grieks - Romeins - Byzantijns, Middeleeuwen, Renaissance en Verlichting, en de Moderne Tijd. De acht behandelde concepten (politieke autonomie, vertegenwoordiging, gelijkheid, rechtvaardigheid, verplichting, legitimiteit, rationaliteit en ideologie) hebben alle betrekking op de relatie staat-individu en zijn op pragmatische gronden (beschikbaarheid van terzake kundige auteurs) geselecteerd.

De manier waarop de actualiteitswaarde van opvattingen van politieke denkers in de verschillende hoofdstukken wordt geadstrueerd, laat in het algemeen een overtuigende indruk na. De vragen die door de eeuwen heen over politiek gesteld zijn, blijken nog altijd actueel en controversieel te zijn. Hoezeer de antwoorden van politieke denkers ook verschillen naar tijd en plaats, APF maakt duidelijk dat er een aanzienlijke continuïteit in de vraagstellingen is.

De enige kanttekening die ik bij dit eerste aspect wil maken is, dat in op APF voortbouwende projecten de aandacht meer zou kunnen uitgaan naar discontinuïteiten in vraagstukken en vraagstellingen. In de geschiedenis van het politieke denken zijn ook concepten en vraagstellingen aan te treffen, die niet of nauwelijks door moderne politicologen zijn 'opgepakt' – soms ten onrechte. In verschillende hoofdstukken van APF wordt deze heuristische betekenis van de 'grand old theories' overigens wel aangestipt.² Ik maak deze kanttekening vanuit de overtuiging, dat de relevantie van traditionele theorieën voor de moderne politicologie bij uitstek ligt op het terrein van de conceptualisering en de explicitering van de (meta)theoretische uitgangspunten.

Met betrekking tot het aspect van de actualiteitswaarde van uitspraken van normatieve denkers sluit APF tamelijk goed aan bij andere publikaties, die de relevantie van politieke filosofie tot onderwerp hebben.³ Met betrekking tot het aspect van de realiteitswaarde is dat veel minder het geval en mag, zeker voor de Nederlandse politicologische literatuur, gesproken worden van een geheel eigen aanpak. Specifieke begrippen uit theorieën van politieke filosofen worden in verband gebracht met hedendaagse politieke problemen. Normatieve beweringen worden geoperationaliseerd, teneinde hun realiteitswaarde vast te stellen aan de hand van de mate van empirische steun ervoor.

De rechtvaardiging van deze rond specifieke concepten opgebouwde confrontatie van normatieve uitspraken met empirische gegevens, wordt in het inleidende hoofdstuk van Van Schendelen gegeven. Allereerst wordt de fundamenteel genoemde vooronderstelling bij de aan APF meewerkende auteurs vermeld, dat de gepresenteerde politieke filosofen op z'n minst ten dele realiseerbare normen hebben willen formuleren en niet louter utopische gedachten hebben nagelaten.⁴ Op zichzelf lijkt de tegenstelling 'utopisch' – '(ten dele) realiseerbaar' niet erg gelukkig. Aannemend dat het hier handelt om een rechtvaardiging van de opzet van APF met betrekking tot het aspect van de realiteitswaarde, kan ik de relevantie van deze vooronderstelling alleen dan begrijpen, als er bij implicatie mee bedoeld is, dat omdát politieke filosofen normen formuleerden waarvan het de bedoeling was dat zij op enige termijn tenminste enigermate gerealiseerd zouden worden, een toetsing van de realiteitswaarde in de zin van APF gerechtvaardigd is. Ik heb de indruk, dat hier in de vorm van een vooronderstelling een heel wezenlijk probleem aangaande de opzet van APF aan de aandacht ontsnapt is. Uiteraard kan men a priori veronderstellen, dat de geselecteerde filosofen geen utopische gedachten neerschreven, maar het is de vraag of dat verstandig is. Het wordt in een aantal opzichten problematisch, wanneer in APF filosofen als Plato en Kant aan de orde worden gesteld, die als transcendente denkers expliciet op het standpunt staan, dat hun conceptie van de ideale politieke orde niet in de empirie te verwezenlijken is en waar het niet bij voorbaat duidelijk is wanneer en in hoe-

verre hun specifieke normen (bijvoorbeeld ten aanzien van autonomie en rechtvaardigheid) als 'utopisch' of 'realiseerbaar' zijn bedoeld. In zijn algemeenheid vind ik het te betreuren, dat in APF geheel voorbij wordt gegaan aan deze problematiek, die overigens niet alleen bij transcendente filosofen speelt.⁵

Een tweede rechtvaardiging voor de aandacht voor het aspect van de realiteitswaarde wordt gebaseerd op de omstandigheid, dat wij tegenwoordig, dank zij de ontwikkeling en de wijdverbreide toepassing van moderne onderzoeksmethoden en analysetechnieken, over een onvergelijklijk veel grotere hoeveelheid empirische kennis over politieke verschijnselen beschikken dan traditionele politieke denkers, die, noodgedwongen, veelvuldig moesten terugvallen op aannames en vooronderstellingen. Het credo van de auteurs van APF is, dat dit bestand van empirische gegevens, hoe onvolledig het ook is, óók in het positieve en het normatieve denken een rol hoort te spelen. Een voorbijaan aan beschikbare empirische kennis is bij het formuleren van en het denken over politieke normen uit den boze.

In principe onderschrijf ik dat credo. Mijn bedenkingen gelden dan ook niet de confrontatie van normatieve uitspraken met empirische gegevens op zich, maar alleen de manier waarop die confrontatie in APF wordt uitgevoerd.

In APF wordt geen weergave van de volledige theorie van de behandelde politieke filosofen nagestreefd. Hoewel telkens bij een bepaald concept kort wordt aangegeven hoe de opvattingen van de politieke filosoof in kwestie te plaatsen zijn in het licht van zijn algehele theorie, is de opzet van APF nadrukkelijk beperkt tot die concepten zelf. Die thematische opzet heeft zijn voordelen en zijn onmiskenbare aantrekkelijke kanten, maar levert ook een aantal moeilijkheden op, juist bij de uitwerking van het aspect van de realiteitswaarde. Normatieve uitspraken van politieke filosofen worden in de thematische bijdragen in overwegende mate los van hun normatief-theoretische context op hun realiteitswaarde onderzocht, door ze te confronteren met empirische gegevens uit moderne samenlevingen, verzameld door onderzoekers die zich lieten leiden door zeer heterogene politicologische deeltheorieën. De verwaarloosde normatief-theoretische context bestaat in de meeste gevallen uit een uitgewerkte conceptie van de 'goede' of 'rationele' politieke orde, met inbegrip van expliciete kennistheoretische, metafysische en ethische vooronderstellingen. De uitspraken van politieke filosofen over representatie of rechtvaardigheid maken deel uit van een alomvattende politieke theorie en een alomvattende filosofie over de mens en de wereld. De consequentie van deze vorm van confrontatie is, dat in APF het zicht verdwijnt op de voorwaarden waaronder en de samenhang waarin de geformuleerde normen geacht werden te functioneren. Dat zijn in een aantal gevallen zeer stringente voorwaarden (bijvoorbeeld een bepaalde inrichting van de economische en

politieke orde, het in acht nemen van bepaalde procedures, restricties met betrekking tot schaal) waarzonder de geformuleerde normen hun gepostuleerde gunstige effect op het naderbij brengen van een ideale orde zouden missen of zelfs averechts zouden werken.

Zoals de confrontatie tussen normatieve uitspraken en empirische gegevens nu in APF wordt uitgevoerd, lezen de diverse hoofdstukken op het punt van de realiteitswaarde vrijwel als een 'gewone' verhandeling over de discrepanties tussen allerlei in moderne politieke culturen aan te treffen normen en de feiten van politieke structuren en processen. Wanneer zo'n (overigens ook heel boeiende) vorm van onderzoek formeel binnen de in APF gebruikte omschrijving van politiek-filosofische activiteit valt, dan kan men zich afvragen of die omschrijving niet te ruim is, of te ruim geïnterpreteerd. Wanneer het in APF de bedoeling is om zich te concentreren op vraagstellingen en op het waarom daarvan, dan lijkt het minder zinvol om juist met betrekking tot het aspect van de realiteitswaarde de meeste aandacht te besteden aan de grote variëteit van antwoorden (uitspraken van politieke filosofen) met voorbijaan aan het waarom van die antwoorden (context, beoogd effect), omdat juist die normatief-theoretische context de 'meerwaarde' uitmaakt van politieke filosofieën in vergelijking met geïsoleerde normen en opvattingen in de politieke cultuur. Ik meen, dat ook binnen de door APF gestelde beperkingen op het punt van de realiteitswaarde meer mogelijk was geweest, wanneer andere operationalisaties en andere confrontaties waren gekozen.

In de verschillende hoofdstukken van APF komen onder andere Plato's normen met betrekking tot rechtvaardigheid, autonomie, ideologie en legitimiteit aan de orde. Wanneer die normen in hun onderlinge samenhang voor zover dat zou kunnen in praktijk worden gebracht en wanneer de situatie waarin die normen in praktijk worden gebracht aan een aantal strikte voorwaarden (die door velen utopisch worden genoemd) is voldaan (onder andere kleine schaal, betrekkelijk groot isolement en afwezigheid van economische groei), dan sorteren die normen volgens Plato het gewenste effect: een stabiele, rechtvaardige politieke orde. In het hoofdstuk over rechtvaardigheid wordt geprobeerd inzicht in de realiteitswaarde van Plato's rechtvaardigheidsnorm 'ieder behoort die functie in de samenleving te vervullen die in overeenstemming is met zijn natuurlijke talenten en opleiding' te krijgen door die norm te operationaliseren in termen van overeenkomst in opleidingsniveau (als indicator voor talenten) en functieniveau in de eigentijdse Nederlandse samenleving. Zo'n confrontatie met empirische gegevens levert wel een uitkomst op (aan Plato's norm wordt niet voldaan), maar die uitkomst vergroot mijns inziens het inzicht in de realiteitswaarde van die norm nauwelijks, omdat die operationalisering geen recht doet aan de norm en de context waarin hij geacht wordt te functioneren. Een operationalisering die daar meer

recht aan doet, zou door mij gezocht worden in de richting van het 'waarom' van die norm: Plato's overtuiging, dat naleving ervan tot grotere stabiliteit van de samenleving leidt.⁶

Een ander voorbeeld betreft normatieve opvattingen over politieke verplichting. Filosofen als Locke en Rousseau probeerden gronden te formuleren, waarop overheden met recht aanspraak konden maken op politieke verplichting van burgers. Rousseau wees het liberale contract à la Locke af als voldoende grondslag voor verplichting (hoewel hij zich maar al te zeer bewust was van het feit, dat juist degenen die volgens hem het meest 'bedrogen' waren door dat contract-idee, de bezitslozen, zich vaak wel verplicht voelden). Bij Rousseau wordt die grondslag gebaseerd op deelneming in de 'algemene wil'. Rousseau expliciteert een hele reeks voorwaarden waaraan de situatie waarin die 'algemene wil' tot stand kan komen, moet voldoen (onder andere afwezigheid van partijvorming, kleine schaal en specifieke vormen van educatie). Door Rousseau's denkbeelden over politieke verplichting te vatten onder de algemene noemer participatie en zijn normatieve standpunt te verwoorden als 'wie participeert, is politiek verplicht', wordt in APF op basis van empirische gegevens over participatie in moderne partijdemocratieën (degenen die meer participeren voelen zich meer politiek verplicht) geconcludeerd, dat Rousseau's norm een zekere realiteitswaarde heeft. Ook in dit geval vind ik de operationalisering van de Rousseauiaanse norm niet bevredigend en zou ik er de voorkeur aan geven een operationalisering te kiezen die meer recht doet aan het 'waarom' van Rousseau's norm en het beoogde effect mede in beschouwing neemt (zijn overtuiging dat mensen zich verplicht horen te voelen aan de gemeenschap in plaats van aan de overheid en zijn verwachting dat in samenlevingen die zijn idee van de goede orde benaderden mensen minder 'uiterlijke' zaken als bezit en status zouden nastreven). De realiteitswaarde van Rousseau's norm zou enigermate kunnen worden vastgesteld aan de hand van empirische gegevens over gedrag en opvattingen van mensen in samenlevingsverbanden die Rousseau's idee van een goede orde in variabele mate benaderen.⁷

Ter afsluiting van deze kanttekeningen bij het aspect van de realiteitswaarde wil ik nog een poging doen om te inventariseren welke facetten van uitspraken van politieke filosofen het meest in aanmerking komen voor een confrontatie met moderne empirische gegevens. Ik wil daarmee niet beweren, dat de hieronder genoemde facetten nergens in APF aan de orde komen – integendeel: die inventarisering is mede tot stand gekomen door lezing van APF. De enige pretentie is, dat door middel van zo'n inventarisering een systematischer confrontatie van normatieve en empirische gezichtspunten mogelijk wordt.

Een eerste gebied waar zo'n confrontatie zonder meer vruchtbaar en nodig

is, betreft de vele plaatsen waar politieke filosofen op basis van onvolledige of onjuiste gegevens inderdaad quasi-empirische uitspraken doen ter ondersteuning van hun theorie. In al dergelijke gevallen is correctie vanuit hedendaagse kennis, bijvoorbeeld aangaande politiek gedrag op massa-niveau, wenselijk.

Een tweede gebied waar een zinvolle confrontatie te verwachten is, wordt gevormd door a priori's over de aard van de mens, zijn psychische en morele eigenschappen, zijn ken- en waarnemingsvermogen, etc. Het voordeel van normatieve theorieën is, dat zij op dit punt in het algemeen zeer expliciet zijn: het achterliggend mensbeeld maakt vaak een omvangrijk deel uit van het werk van politieke filosofen. Zoals in het afsluitende hoofdstuk 'Naar een derde dimensie' (Lehning) wordt betoogd, ligt de actualiteitswaarde van politieke filosofie voor een belangrijk deel in de bijdrage die vanuit deze theorieën geleverd kan worden aan het vergroten van het theoretisch zelfbewustzijn van moderne politicologen op het punt van consequenties van al dan niet bewust gehanteerde mensbeelden. Confrontatie met empirische inzichten zal hier voor een groot deel neerkomen op confrontatie met resultaten uit niet-politicologisch onderzoek, zoals inzichten uit de moderne ontwikkelingspsychologie, de fysiologie en de biologie. Een meer politicologisch georiënteerde confrontatie kan plaats vinden aan de hand van inzichten uit de deelgebieden politieke psychologie en politieke socialisatie.

Een derde gebied wordt gevormd door aannames over de aard van de menselijke samenleving. In diverse bijdragen aan APF wordt gewezen op de vele verschillende vormen van interrelaties tussen mens- en maatschappijbeelden. Zowel ten aanzien van mens- als ten aanzien van maatschappijbeelden ben ik van mening dat confrontatie met moderne empirische gegevens wel allerlei ondeugdelijke aannames kan ontzenuwen, maar dat zo'n confrontatie niet zal leiden tot de ontdekking van het enig juiste mens- of maatschappijbeeld. Ik aanvaard, dat er 'een' verband bestaat tussen eigenschappen van de menselijke psyche en de plausibiliteit van een of ander mensbeeld. Toch lijkt het onweerlegbaar, dat er zo'n grote variëteit in daadwerkelijke uitkomsten bestaat (gedrag, bewustzijn), dat de ruimte voor filosofische speculatie over 'de aard van de mens' zeer groot blijft. Mensen zijn sociale produkten en de vraag 'wat is de mens' is tot op grote hoogte identiek aan de vraag 'wat kan men de mens allemaal maken'. Ten aanzien van maatschappijbeelden, waar het debat over determinisme en voluntarisme een grote rol speelt, deel ik niet de opvatting van Lehning, dat dit debat in laatste instantie door empirisch onderzoek beslecht kan worden; daarvoor lijkt het me een te uitgesproken filosofisch debat over een in essentie metatheoretische kwestie.⁸

Een vierde gebied waarop confrontatie met moderne empirische gegevens veelbelovend lijkt is het geschiedenisbeeld van politieke filosofen. Politieke

filosofen onderbouwen hun opvattingen veelvuldig met verwijzingen naar eigentijdse of historische gebeurtenissen. Modern historisch onderzoek kan een nieuw licht werpen op of een nieuw perspectief geven aan dergelijke door politieke filosofen aangehaalde gebeurtenissen. Interrelaties met mens- en maatschappijbeelden zijn ook hier in allerlei vormen aan te treffen en ook ten aanzien van geschiedenisbeelden speelt op de achtergrond het determinisme-debat.

Een vijfde terrein tenslotte waar een confrontatie veelbelovend is, een terrein waar de actualiteitswaarde en de realiteitswaarde van politieke filosofie misschien wel het grootst is, wordt gevormd door alles wat mensen denken, en zeggen te denken, over politiek. Politieke elites ontlenen al heel lang heel vaak de rechtvaardiging van hun daden aan (interpretaties van) het gedachtengoed van politieke filosofen. Ook op massaniveau zijn op het eerste gezicht in de empirisch onderzochte, al dan niet consistente opvattingen, normen en waarden van mensen elementen van het gedachtengoed van Plato tot Mao aan te treffen, zoals APF met talloze voorbeelden illustreert. De vraag in hoeverre hier sprake is van directe of indirecte relaties tussen wetenschappelijke kennis en 'common sense' (sinds Plato één van de 'enduring questions of politics') lijkt me een zeer wezenlijke, gezien de consequenties van het antwoord op die vraag voor de mogelijkheden voor (politieke) educatie.

Ik wil besluiten met een opmerking over het derde aspect dat in APF onderscheiden wordt, de toepassingswaarde van normatieve uitspraken. Met name ten aanzien van dit laatste aspect wordt door verschillende auteurs de formule van APF niet of in nogal afwijkende termen toegepast.⁹ In het inleidende hoofdstuk werd gesteld, dat normen noch praktijken onveranderlijke grootheden zijn; normen kunnen worden geherformuleerd en praktijken kunnen meer in overeenstemming worden gebracht met normen. In twee gevallen is de vraag óf normen geherformuleerd moeten worden geen vraag. Wanneer er op grond van empirische gegevens sterke aanwijzingen zijn voor het feit dat er in de praktijk niet voldaan kan worden aan een op een bepaalde manier geformuleerde norm, of wanneer het gepostuleerde effect ervan aantoonbaar niet optreedt, dan is herformulering voor de hand liggend.¹⁰ Dat is eveneens het geval, wanneer een op een bepaalde wijze geformuleerde norm op een logisch inconsistente manier is afgeleid of inconsistent is uitgewerkt.

In de overige gevallen lijkt een voortgezette politiek-filosofische discussie op basis van vergroot inzicht in de mogelijkheden tot overbrugging van de kloof tussen normen en praktijken, zoals in APF nagestreefd, de aangewezen weg.

Noten

1. P. B. Lehning & M. P. C. M. van Schendelen (red.), *Actualiteit van politieke*

filosofie; Intermediair Bibliotheek, Amsterdam, 1981 (208 pp.). De bijdragen verschenen eerder in vereenvoudigde vorm in *Intermediair*. De bundel bevat naast een inleidend hoofdstuk (Van Schendelen) beschouwingen over politieke autonomie (J. W. de Beus), vertegenwoordiging (Van Schendelen), gelijkheid (J. G. A. van Mierlo), rechtvaardigheid (Lehning), verplichting (H. W. Blom), legitimiteit (U. Rosenthal), rationaliteit (D. J. Kraan) en ideologie (G. E. Lock); de bundel wordt afgesloten met een wetenschaps-filosofische beschouwing (Lehning) en een interview van Lehning met William T. Bluhm.

2. Zie bijv. hoofdstuk 7 (politieke legitimiteit) en 9 (politieke ideologie), met name p. 126 en p. 157.

3. Zie met name hoofdstuk 10 (Naar een derde dimensie) en het interview met Bluhm.

4. *APF*, p. 5.

5. Ook naturalistische filosofen verwerpen zich herhaaldelijk tegen het argument, dat hun opvattingen geen realiteitswaarde zouden hebben, omdat hun rationele orde nergens in werkelijkheid bestaat. Hobbes schrijft bijv. '(...) an argument from the Practice of men, that have not sifted to the bottom, and with exact reason weighed the causes, and the nature of Common-wealths, and suffer daily those miseries, that proceed from ignorance thereof, is invalid'. (*Leviathan*, Everyman-editie, p. 109-10). Uiteraard gaat, noch zou het er in *APF* om moeten gaan, om Hobbes of Plato te overtuigen van de noodzaak van een empirische check op normatieve beweringen. Waar het om gaat is, dat er mijns inziens ten onrechte geen aandacht in *APF* besteed wordt aan het bewust niet-empirische (maar daarom nog niet utopische) karakter van beweringen van politieke filosofen.

6. De genoemde operationalisatie is te vinden in hoofdstuk 5 (politieke rechtvaardigheid), p. 84. Ik realiseer mij overigens heel goed, dat het beschikbare empirische onderzoek, dat vrijwel nooit normatieve en empirische gezichtspunten integreert of afgestemd is op het toetsen van normatieve uitspraken en vooronderstellingen, de mogelijkheden tot confrontatie van normen met feiten ernstig beperkt. Een groot aantal auteurs signaleert deze moeilijkheid in *APF*.

7. *Zie APF*, hoofdstuk 6 (politieke verplichting), p. 100 e.v.

8. *APF*, hoofdstuk 10 (Naar een derde dimensie), p. 180.

9. De Beus (politieke autonomie), Rosenthal (politieke legitimiteit), Blom (verplichting) en Lock (politieke ideologie) wijken zowel met betrekking tot de vaststelling van de realiteitswaarde als de toepassingswaarde nogal af van de formule.

10. Lehning (politieke rechtvaardigheid) geeft een voorbeeld van empirische kritiek van deze aard op de formulering van Rawls' norm van gelijke kansen. Zie p. 89-90.